

ԱՆՆԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ
ՀԱԽ

«ՌՈՍՏԱՄ ԶԱԼ» ՎԵՊԻ ԱՐՎԵՍՏԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ¹

Ընդհանուր տեղեկություն

Նայ բանահյուսության մեջ տարածված «Ռոստամ Զալ» ընդհանուր անունով հայտնի հայ-իրանական վեպի պատումների մի մասը (17 պատում) գրառել են² մեծավաստակ բանագետ-բանահավաքներ Գարեգին Սրվանձտյանցը, Գարեգին Հովսեփյանը, Բագրատ Խալաթյանցը, Սարգիս Հայկունին, Երվանդ Լալայանը, Արտաշես Բարսեղյանը, Հարություն Գիլանյանը³, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը։ Պատումները հրատարակվել են տարբեր ժողովածուներում («Ազգագրական հանդես», «Հմինյան ազգագրական ժողովածու», «Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մէջ» եւ այլն)։ Վաղագույն տարբերակը գրառել է Գարեգին Սրվանձտյանցը՝ «Սալմանն ու Ռոստամն» վերնագրով, որը բանահյուսական այլ նյութերի հետ միասին ընդգրկված է «Համով-հոտով» ժողովածուի երկրորդ «Ճաշակ»-ում՝ «Քանի մը հէքիաթներ» ընդհանուր խորագրի տակ, 1884 թվականին⁴։

Վեպի գրառման վերջին փուլը 1970-ական թվականներն է։ Գրառումները կատարել են ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի նպատակային արշավախմբերը, բանահավաք Ռոզա Գրիգորյանը 1973

¹ Ուսումնասիրությունն իրականացվել է «Հայ-իրանական «Ռոստամ Զալ» վեպը եւ հայ վիպական ավանդույթը» գիտական եւ գիտատեխնիկական գործունեության պայմանագրային (թեմատիկ) ֆինանսավորման շրջանակում՝ Գիտության պետական կոմիտեի դրամաշնորհով։

² «Ռոստամ Զալ» վեպի գրառումներն սկսվել են ԺԹ՝ դարավերջին, շարունակվել մինչեւ 1970-ական թվականները։

³ Բանահավաք Հարություն Գիլանյանի՝ մոկացի Գրիգոր Մկրտչյանից 1932 թ. գրառված «Ռոստամի խեքաթ» անունով պատումը, որի ձեռագիրը պահվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի արխիվում (FAV: 8020,01—8043,00 համար), առաջին անգամ հրատարակվել է «Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը» գրքում (կազմողներ՝ Ս. Հարությունյան, է. Խեմչյան, Մ. Խեմչյան, Ա. Պողոսյան), Երեւան, 2015, էջ 277—281։

⁴ Գ. ՎՐԳ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՅ, Համով-հոտով, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 201։

եւ 1974 թթ. գրառել է «Ռոստամ Զալ»-ի երկու նոր պատում եւ դրանք հրատարակել «Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն» երկի՝ Գեղարքունիքի ազգագրական շրջանին նվիրված հատորում⁵:

Իսկ պատումների մի մասը (9 պատում) գրառել է նույն՝ 1970-ական թթ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի հատուկ նպատակային բանահավաքչական արշավախումբը (խմբի ղեկավար՝ Սարգիս Հարությունյան, մասնակիցներ՝ Հայկ Ամալյան, Զորայր Խալափյան, Լուսիկ Մելիք-Օհանջանյան, Ստեփան Նադոսյան, Արուսյակ Սահակյան) 1972—1973 թթ. Երեւանում, Արագած, Երնջատափ, Փոքր Վեդի, Լանջաղբյուր, Ծաղկաշեն գյուղերում՝ Արեւմտյան Հայաստանի ազգագրական տարբեր շրջաններից սերող վիպասացներից:

2018 թ. Ս. Հարությունյանի նախաձեռնությամբ կազմվեց «Ռոստամ Զալ»-ի ուսումնասիրության խումբը (ղեկ՝ Հայկ Համբարձումյան, անդամներ՝ Սարգիս Հարությունյան (2019-ից Ս. Հարությունյանին փոխարինում է Տորք Դալալյանը), Նվարդ Վարդանյան, Աննա Պողոսյան), որը ՀՀ գիտության պետական կոմիտեի թեմատիկ ֆինանսավորմամբ սկսեց «Ռոստամ Զալ»-ի նյութերի ուսումնասիրության ու անտիպ պատումների հրատարակության պատրաստման աշխատանքները⁶:

Ա. «Ռոստամ Զալ» վեպի հայկական տարբերակների ստեղծման յուրահատկությունները

Թեեւ, ըստ որոշ ուսումնասիրողների, հայկական «Ռոստամ Զալ»-ն ստեղծվել է իրանական «Շահնամե»-ի հիմքի վրա, բայց եւ այնպես հայ վիպասացները տեղայնացրել եւ ազգայնացրել են այն, հայոց վիպական ավանդույթից ներդրել բազմաթիվ դիպաշարեր, գաղափարներ ու պատկերներ⁷: Գեղարվեստորեն համադրելով նաեւ հին առասպելներից ծագած պատմական մի այլ փուլի իրադարձությունների եւ

⁵ «Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն. Գեղարքունիք», հտ. 14, Երեւան, 1983, էջ 54—65:

⁶ Այս աշխատանքի շրջանակում նպատակային արշավախումբը 2018 թ. (Հ. Համբարձումյան, Ս. Հարությունյան, Ն. Վարդանյան, Ա. Պողոսյան) եւ 2020 թ. (Հ. Համբարձումյան, Տ. Դալալյան, Ն. Վարդանյան, Ա. Պողոսյան) Արագածոտնի ու Արմավիրի գյուղերում փնտրեց «Ռոստամ Զալ»-ի նոր տարբերակներ, սակայն նոր պատումներ, ցավոք, չհայտնաբերվեցին:

⁷ Այս մասին մանրամասն տես Գ. Յովսէֆեան, «Ռոստամ-Զալ» ժողովրդական վեպ (Մոկաց բարբառով), Թիֆլիս, 1904, գր. XII, էջ 5—39:

հաջորդ ժամանակների հերոսությունների պատկերները՝ ստեղծել են ազգային-վիպական մտածողությունն արտացոլող ուրույն վեպ⁸ եւ հարեւան Իրանի հերոսներին ազգակից դարձրել Սասնա ծռերին. Ռուստամը որոշ տարբերակներում սասունցի է, Բուրզեն Սասնա ծռերից է, Բուրզեի հորեղբայրը Ջենով Օհանն է, Քեռի Թորոսը եւս ընդգրկված է գործողություններում եւ այլն: Սա արդեն բխում է բանավոր հորինման արվեստի ոգուց, ինչը «խոսում է վիպասացման՝ որպես մինչեւ վերջ չբացահայտված խորհրդավոր հոգեւոր-ստեղծագործական երեւույթի մասին»⁹, ուստի նաեւ այս պատճառով վեպն ունի բարդ եւ յուրատեսակ դիպաշարային զարգացում:

Անշուշտ, մեր ձեռքի տակ եղած պատումների ասացողների բանաստեղծական շնորհներն ու ընկալումները տարբեր են, հետեւաբար տարբերակներից յուրաքանչյուրն ունի իր գեղարվեստական արժեքը: «Ռոստամ Զալ»-ի հայկական տարբերակների ասացողներն անգրագետ գյուղացիներ են՝ հողագործներ եւ անասնապահներ, որոնք օժտված են եղել վիպելու մեծ կարողությամբ ու լավ հիշողությամբ: Վեպը փոխանցվել է սերնդեսերունդ՝ «պաբերից»¹⁰: Բանասացներից մեկի՝ 96-ամյա Գեղամ Ավետիսյանի վկայությամբ՝ «Իմ խեր Մավջուտ էնորից (նկատի ունի պապին.— Ս. Պ.) էր սորված... ես էլ իմ խորից»: Այսինքն՝ հենց ազգային ավանդական վիպաստեղծման գործընթացով է ստեղծվել իրանական հերոսական վեպի հայկական տարբերակը: Առհասարակ վիպաստեղծման երեւույթը հայոց ազգային կյանքում դարձել էր անընդհատական: Եւ այդ անընդհատականության մեջ ներմուծվել են վերաիմաստավորված տարբեր հնագույն առասպելներ, կերպարներ, պատկերներ եւ գաղափարներ, որոնք մեր հերոսավեպերին հաղորդել են բացառիկ գեղարվեստականություն: Իր ազգային վեպերի հետ միասին հայ ժողովուրդը բանաստեղծականացրել եւ սերնդեսերունդ է փոխանցել նաեւ հարեւան ժողովուրդների զրույցներն ու ավանդույթներն, ինչը վկայում է մեր ժողովրդի գեղարվեստական յուրօրինակ զգացողության եւ օժտվածության մասին:

⁸ Հակառակ երեւույթը եւս նկատվում է: Օրինակ՝ նույն կերպ հայտնի են «Սասնա ծռեր» վեպի քրդերեն պատումները: Տես Ս. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ՀՐ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ, «Սասնա ծռերի» արձագանքները «Շարաֆ-Նամեում», ՊԲՀ, Երեւան, 1975, №2, էջ 90—104:

⁹ Հ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ, «Սասնա ծռեր». պատում, մոտիվ, գրքային ավանդույթ, Երեւան, 2018, էջ 36:

¹⁰ Անտարակույս, այդ փոխանցումը տարբեր է եղել, միայն հորից որդի չի եղել, ինչպես այս դեպքում:

Ինչպես «Սասնա ծռեր»-ն ու բանահյուսական շատ ուրիշ ստեղծագործություններ, այնպես եւ «Ռոստամ Զալ»-ի տարբերակների մեծ մասը ծագումով Արեւմտյան Հայաստանից է։ Ասացողների վկայություններն ապացույցն են այն բանի, որ «Ռոստամ Զալ» վեպը ոչ միայն շատ սիրված եւ տարածված է եղել մեզանում, այլեւ պատմվել է մեծ խանդավառությամբ եւ անգամ երգվել. «Զալօղլի Ռըստամ իմ պաբ շատ կսիրեր, էմալ կպատմեր օր դուռ հերթիկ կզնգուտեր, կժողվին, կթափին մեր օդեն, հըմլա ձենով կերգեր օր կըթափին մեր օդեն, հըմլա ձենով կերգեր օր կշիվարինք...»¹¹։ Մեր ժողովուրդը տարբերություն չի դրել հարեւան ժողովրդի հերոսի եւ յուրային հերոսի միջեւ, առհասարակ գնահատել ու արժեւորել է հերոսականությունը եւ այն արտահայտել սեփական քնարական ընկալումներով։ «Զալօղլի Ռըստամ իմ պաբ շատ կսիրեր» խոսքում բանասացի «պաբի» մեջ ողջ հայ ժողովուրդն է։ Սիրում էր, որովհետեւ հերոսականության գործերի մասին էր, եւ այդ՝ «էմալ կպատմեր, հըմլա ձենով կերգեր» խոսքում արդեն զգացվում են բանաստեղծական գորեղ ներշնչանքն ու «հըմլա ձենով կերգեր»-ի արձագանքը, որը բանահավաքի միջոցով փոխանցվում է նաեւ ընթերցողին։

Վեպի ասացողներից մեկի՝ ծնունդով ողմեցի Մելիք Անտոնյանի հաղորդման համաձայն՝ հարեւան երկրի հերոսի ազնիվ եւ հերոսական արարքները մեր ժողովուրդը պատմել է ոչ միայն վիպական ներշնչմամբ, այլեւ նրա անունով կառուցել ջրաղացներ. «Հայոց Զորում քառասուն ջրաղաց կա, որը մի ջրով է աշխատում. դրանք կոչվել են Ռըստամի ջրաղացներ։ Այդ ջրաղացները Ռըստամը նվիրել է իր հորեղբորը, որ սաղ (ողջ) լընի հորեղբայրը, իր 40 զավակներին ու թոռներին՝ ամեն մեկին դնի մի ջրաղաց»¹²։

Բ. «Շահնամե»-ի որոշ մոտիվներ եւ «Ռոստամ Զալ»-ի վիպական արվեստը

«Ռոստամ Զալ»-ի հայկական տարբերակների քերթողական արվեստի (պոետիկայի) վերաբերյալ սույն ուսումնասիրությունը խիստ համեստ է, քանի որ այդ հսկայածավալ նյութն անհնար է ներառել այս

¹¹ Տե՛ս Ռ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն. նյութեր եւ ուսումնասիրություններ, Գեղարքունիք, հտ. 14, Երեւան, 1983, էջ 11։

¹² Ս. Հարությունյանի գրառած եւ սղագրած պատումների ձեռագիր տարբերակներից։ Տե՛ս ՀԱԻ, Սարգիս Հարությունյանի ֆոնդ։

սահմանափակ ակնարկի շրջանակում: Փորձենք ներկայացնել վեպի արվեստի կարեւոր շեշտերը՝ «Շահնամե»-ի եւ «Սասնա ծռեր»-ի հետ նմանությունների ու տարբերությունների ընդհանուր համեմատությամբ:

Այսպէս՝ «Շահնամե»-ում հանրահայտ ոսկե «բլազոնիկ» դրվագը հայկական՝ 1973 թ. գրառված տարբերակներից մեկում (բանասաց՝ Գեղեոն Ալեքսի Դավթյան), կապվում է Ռոստամ Զալի տղայի՝ Կարաքյանդիլի անվան հետ բոլորովին այլ իրացմամբ, արդեն հեռացած սկզբնաղբյուրի՝ «Շահնամե»-ի հետ ունեցած ընդհանրությունից: Կամ՝ «ախ քաշելու» վիպական դրվագը հետաքրքիր դրսեւորում ունի հայկական տարբերակներում՝ լեզվաոճական առումով. «Գալումա Ռըստամի թըրաշի ժամանակնա, կանչումա պարիկմախերը... թըրաշ հլընում, հիրիշկումա խալլուն, հիրիշկում, տէնում՝ օհ, հերեսը սիվրտկերա, ճերմակելա: Ըտե մեխաւտ ախա քաշում: Հմաւ. Ֆիրդուսու «Շահնամե»-ում՝ «Ավաղ-ափսոս, հազար ափսոս,— ախ-ախում էր նա անվերջ...» կամ «Բոլոր մարդիկ աղմկեցին, սկսեցին ախ-ախել...»¹³:

Այս եւ նման շատ դրվագներ իրանական բանահյուսական ավանդույթից անցել են հայկական տարբերակներին՝ հիմնականում վերափոխվելով եւ համահունչ դառնալով հայկական վիպական մտածողությանը: Մոտավորապես նույն սկզբունքով «Սասնա ծռեր»-ի վիպական մոտիվներն են արտացոլվել երկի տարբերակներում, միայն թե այս դեպքում առասպելական տարրերի առավել մեծ ազդեցությամբ, քանի որ գրեթե նույնությամբ պահպանվել են ավանդական պատումի կարեւորագույն հատկանիշները: Բերենք մի այդպիսի հնագույն դրվագի օրինակ. «Կարամազ կա՝ Ռըստամի տղէնա: Էդ զորքի դեմ առե ջառթումա: Ըտո՛ւ մի ձեռը ձեռխոփա: Զոչերը պատմում են, որ ըտո՛ւ ձեռը խոփա, յեթե բացվի մեչը վերք-արունա՝ պըտի ախշարքը գա ըտո՛ւ ձեռքի մեչը (հմմտ. «Սասնա ծռեր»-ում Փոքր Մհերի խուփ ձեռքի հետ)»: Կամ՝ Ռոստամի ձի ընտրելու դրվագը. «Անցկուն ի, գնա հախտախանի մեչ, մեկ ձի քե խամա առ, պի: Էն էլ խարիր ձի մեկ յան ի կապած, խարիր մեկ յանի կապած: Էն էլ ձեռ վյար վուր ձիու քյամկին էտու, փուր առից գետըն: ...էն էլ ասաց.— Զալ, տյու ձի խամար ձի չըս պախը, էշ իս պախի, մարդ գէշ խեծնի, էրթա խզմաթ»:

¹³ Տե՛ս ՖԻՐԴՈՒՍԻ, Ռոստամ եւ Սոհրաբ, թարգմանությունը՝ Սերգեյ Ումառյանի, Երեւան, 1967, էջ 36, 49:

Մեկ այլ օրինակ է Ռոստամի ձիու ծովային ծագումը. «...Ես, տեսա, ասաց, մեկ ձի ծովուց տյուս էկավ, էն ձին կինաց վյար էն մատակ ձիուն, տիր ըմ էլ մտավ մյանչ ծովուն. մեկ ձեն մնեն իլավ ծովուց, էսաց. «Մեկ բալաք ջըվան ըմ կ'ըլնը մոտեն, Զալու տղեն Ռոստամ չ'ըլնը, թըմարդու չ'տեք»¹⁴:

Դյուցազնական կենսագրության նմանատիպ դրվագները վեպ են թափանցել առանց գեղարվեստական վերաիմաստավորման:

Հերոսական վեպի ժանրում «Ռոստամ Զալ»-ի հայկական տարբերակները բոլորովին տարբեր, իրանական հերոսների գործերի մասին պատմող յուրօրինակ խտացումներ են, որոնք հաղորդվում են յուրահատուկ կերպով: Պատումներից մեկում («Սալմանն ու Ռոստոմն», գրառող՝ Գ. վրդ. Սրվանձտյանց), հակառակ հերոսների վիպական կյանքի դրվագայնությանը, մեծ է հյուսվածքի գեղարվեստականությունը. ընդամենը երկու էջի սահմանում վիպասացը կարողացել է խոսքարվեստի հնարավորությունների հմուտ օգտագործմամբ ձևավորել հերոսական պատմությունը, թեև խիստ սահմանափակ է գործողությունների ընդգրկումը: Այսպես՝ «Սալման անասելի կտրիճ ու զօրընդեղ էր, պէտոսկոր, քան զբլուր մի էր: Զըկար մարդ, որ իրմէ չ'սարսափեր: Ինքն կը բնակէր աշխարհի մէկ ծայրը, իր ահն ու զարգանդ հասեր էր աշխարհի չորս ծայրը: Իրեն յարմար ալ ձի ու զէնք ունէր: Դոր հասնէր, խարաջ կ'առնէր, թէ չէ՝ կը ջնջէր մարդերը: Երկրի մէկ կողմն ալ Զալ անունով զօրբայ մի կար, որ տղայ մի ունէր Ռոստոմ անունով: Ռոստոմ լեռան չափ մարդ էր ու շատ անուն հաներ էր: Ահա այս Զալի երկիր միհնակ հնազանդ չէր Սալմանին»¹⁵: Ինչպես տեսնում ենք, այս պատումի մեջ վիպական գործողություններին փոխարինել է խոսքային զորեղ տպավորությունը, այնպես, որ ընթերցողի մտքում անմիջապես ուրվագծվում են հսկաների (զոռբաների) կերպարները, նրանց ահռելի ուժը՝ համապատասխան Պատմահոր՝ Մովսես Խորենացու հաղորդածին, թե պարսիկներն այդ հսկաների ուժը համեմատել են 120 փղի ուժ հետ¹⁶: Պատումն ավարտվում է երկու անպարտելի հսկաների՝ մինչ օրս շարունակվող կռիվով:

¹⁴ Տե՛ս «Ազգագրական հանդէս» (այսուհետ՝ ԱՀ), գիրք VII–VIII, Թիֆլիս, 1901, էջ 206: Նույնը տե՛ս «Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը», Երեւան 2015, էջ 250:

¹⁵ Գ. վրդ. ՍՐՈՒԱՆԶՏԵԱՆՑ, Համով-հոտով, Կոստանդնուպոլիս, 1884, էջ 201:

¹⁶ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Հայոց պատմություն, Երեւան, 1961, էջ 157: Հերոսներին փղի հետ համեմատելը «Շահնամե»-ում հաճախագեպ է. «Մեկ ամսական հասակում նա կարծես լիներ տարեկան, Փղի նման վիթխարի էր (Սոհրաբը), Ռուստամ Զալն էր իսկական», կամ «...փղի հսկա մարմին ունեւր» եւ այլն: Տե՛ս ՖԻՐԳՈՒՍԻ, նշ. վեպը, էջ 20:

Իրանական վեպի հայկական տարբերակներում կան հեքիաթի ժանրին բնորոշ ներթափանցումներ՝ նախասկիզբ բանաձևեր՝ «հառեջ/աւալ ժամանակ», միջանկյալ ասույթային եւ վերջաբան բանաձևեր, բացականչական միջարկություններ, հատկապես վերջին շրջանի պատումներում հաճախադեպ են նաեւ անմիջական դիմումներն ունկնդրին, ինչպես՝ «ախպեր ջան», հերոսներին բնութագրող արտահայտչաձևեր, ինչպես՝ «էմալ խորոտ ու գեղեցիկ էր» եւ այլն: Վերջիններս, ընդգրկվելով վեպի գեղարվեստական համակարգում, ենթարկվում են գեղագիտական վերաիմաստավորման:

Անուններն ու տեղանունները վեպի տարբեր պատումներում տարբեր են, կերպարակերտման սկզբունքը՝ եւս: Նրանց մի մասը դիցաբանական հիմք ունի: Սրանց զուգահեռ կերտված են կերպարներ, որոնք, ըստ հրաշապատում հեքիաթի ժանրային առանձնահատկության, անձնավորված են. օրինակ՝ ձիերը, որոնք, ի դեպ, անուններ ունեն, խոսում են, պատասխանում հերոսների հարցերին, ընդգրկված են գործողությունների մեջ:

Վեպում ուշագրավ են դեւերի կերպարները. նրանք նույնպես հանդես են գալիս հատուկ անուններով, կարեւոր դեր ունեն գործողությունների ծավալման մեջ: Եթե «Սասնա ծռեր»-ում հերոսի մարդկային կերպարի մեջ էին ի հայտ գալիս դիվային ուժն ու նրա գործառույթները, օրինակ՝ Մսրա Մելիքի կերպարում երկյուղը հերոսից, փախուստը եւ ջրերի ու խոր հորերի կամ քարերի մեջ թաքնվելը, վախից պատսպարվելը քառսուն գոմշի կաշվի մեջ եւ այլն, ապա այստեղ գործողությունների մեջ ներգրավված են հենց դեւերը՝ իրենց վիպական գեղարվեստական անուններով՝ Փոլադի Բանդի դեւ կամ ուղղակի Դեւ եւ այլն: Վիպական տարբերակների գրեթե բոլոր դրվագներում նրանք ունեն իրենց քաղաքը, թագավորությունը՝ դեւատունը:

Գ. Վեպի լեզուն ու ոճը

Քանի որ «Ռոստամ Զալ»-ի տարբերակները մեզ են փոխանցել գրեթե նույն վիպասացները, որոնք իմացել եւ ավանդել են «Սասնա ծռեր»-ը, հետեւաբար վեպը պատմվել է մեր հին վիպասանության ավանդական ոճով՝ առանց զարդարանքների, ինքնաբուխ, պարզ եւ հասարակ: Գյուղացին պատմում է, ինչպես մտածում եւ հասկանում է, որի

շնորհիվ գոյանում են խիստ բնական գույներ, խոսքարվեստի բնական «պերճանքներ»:

Վիպասացության նույն արմատից սերված «Ռոստամ Զալ»-ի վեպի լեզուն ու ոճը շատ նմանություններ ունեն «Սասնա ծռեր»-ին նախ եւ առաջ պարզությամբ ու անպաճուճությամբ, որոնք բխում են ժողովրդական մտածողությունից ու խոսքարվեստից: Ոճական «անփութության» հետ մեկտեղ ի հայտ է գալիս նաեւ ժողովրդական գեղարվեստական մտածողության նախաստեղծ շքեղությունը, իսկ բարբառային խոսվածքն իր լրումին է հասցնում ժողովրդական քերթողական արվեստը (պոետիկան): Բերենք առանձին բարբառային արտահայտությունների օրինակներ, որտեղ դիպուկ ու սրամիտ, ինչպես նաեւ անկաշկանդ լեզվամտածողությամբ երեւում են ժողովրդական բանարվեստի յուրօրինակ պարզությունն ու գեղեցկությունը.

«Կէրթան թաքավորին կասեն,

Թե մի տղա ըսենց ասում:

Կը պիրեն, էդ տղին կը կանչեն, թաքավոր կը տանի կասի.

— Ա՛յ տղա, տո՛ւ իմ պես կռիվ անես:

— Տո՛ւ,— կասի,— զաթի կռիվ ինձանից կըսորվեն, հնց չեմ կանա»¹⁷:

Կամ՝ երբ հերոսը (Ռըստամ) օգնություն է խնդրում Աստծուց, դիմում է նրան շատ պարզ-պատկերավոր խոսքերով՝

— Ով կը մթնցընի կը լո՛ւսացնի ասում ա,— տուք ընձի օգնություն հասցեք:

«...յա Աստված էրթալ իմ ձեռն ի, կյալ քյու ձեռն ի»¹⁸:

Վիպական (էպիկական) ոճին բնորոշ չափազանցությունն ու կրկնությունները եւս առկա են վեպի տարբերակներում:

Հմտ. «Սասնա ծռեր»-ի ու «Ռոստամ Զալ»-ի հետեւյալ դրվագները.

«Քանի մ'աստղ երկինք կա,

Մըսրամելիք ընցկուն չաղըր-խեվաթ ածի մընչ դաշտին»:

«Ռոստամ ուր թագավորով կ'կյան կ'տեսնան էնքան չաղր ի զարկած վյար ճամբխին. քանց աստղ հերկնուց»¹⁹:

¹⁷ Ս. Հարությունյանի ձեռագրից՝ «Ռըստամ կռու Զալ», վիպասաց՝ Մելիք Մուրադի Անտոնյան: Տէս ՀԱԻ, Սարգիս Հարությունյանի ֆոնդ:

¹⁸ Տէս ԱՀ, գք. VII–VIII, Թիֆլիս, 1901, էջ 211: Նույնը տես «Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը», Երեւան, 2015, էջ 255:

¹⁹ Տէս ԱՀ, գք. VII–VIII, Թիֆլիս, 1901, էջ 208: Նույնը՝ «Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը», Երեւան, 2015, էջ 252:

Վիպասանական արվեստին բնորոշ նկարագրությունների սակավությամբ եւ, ընդհակառակը, գործողությունների զարգացումների ընթացքի ու հետեւանքների առատության միջոցով է, որ ի հայտ են գալիս ոչ միայն հերոսների բնավորության գծերն ու նպատակները, այլեւ ձեւավորվում է բուն վեպը: Ինչպես մեր վիպական արվեստում առհասարակ, այստեղ եւս խիստ զուսպ են ածականական վերադիրները (շամար օձ, ցածր մորուս, կանաչ աչքեր), վիպական (էպիկական) մակդիրներն ու համեմատությունները:

«Ռոստամ Զալ»-ի վիպական տարբերակները, ավանդման ոճի նմանություններով հանդերձ, հանդես են բերում մի շարք տարբերություններ: Թեեւ վիպասացները վկայում են, որ վեպը երգվել է եւ այն էլ շատ զգացմունքայնորեն (հիշենք վերելում հիշատակված «հըմլա կերգեր»-ը), բայց եւ այնպես մեզ հասած պատումներից եւ ոչ մի տարբերակում երգային հատվածներ չեն պահպանվել: Ասվածն ամենեւին չի բացառում մեզ անհայտ տարբերակների գոյության հնարավորությունը: Մինչդեռ, ըստ Ս. Հարությունյանի հաղորդումների, նույն վեպի քրդերեն տարբերակները²⁰ առավել մոտ են իրանական լեզվին, ավելի շատ են պահպանել իրանական վեպի ավանդները՝ «նույն «Շահ-Նամե»-ի վիպական չափով եւ երգեցիկ հնչերանգներով»²¹:

Առհասարակ այս պատումների տարբերակներին հատուկ է արձակ պատմողական ոճը, կշռույթավորված-հանգավոր տարբերակները սակավ են, դրանց բնորոշ է գործողությունների կարճառոտ ընթացքը: Մ. Աբեղյանի մշակած ժողովրդական վեպի տողատման սկզբունքով Կ. Մելիք-Օհանջանյանը տողատել է Պատուր Պողոսյանից (գյուղ Նարեկ, Ռշտունիք)²² գրառած պատումը՝ ընթերցանությունը դյուրացնելու, նաեւ

²⁰ Ս. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայ վիպական ավանդության եւ քրդական բանահյուսության առնչություններից, 1994 թ. (մեքենագիր) անտիպ: Տէս ՀԱԻ, Սարգիս Հարությունյանի ֆոնդ:

²¹ «1972 թ., «Սասնա ծռեր» վեպի մեր գրառումների ժամանակ,— գրում է Ս. Հարությունյանը,— Արարատի շրջանի Շաղափ գյուղում տակավին 30-ական թթ. հայտնի վիպասաց Ռաշո Մուրադի Զալոյանը (նույն ինքը՝ Ռաշո Մուրադյան), ծագումով Շատախի Կաճեո գյուղից եւ կյանքի 100 տարին բոլորած, մեր խնդրանքով, «Սասնա ծռերից» բացի հաղորդեց նաեւ հատվածներ քրդերեն «Ռուստամ Զալից»: Մեր հարցին, թե նույն վեպը նա հայերեն էլ գիտե՞, պատասխանեց, որ գիտե, բայց քրդերենն ավելի լավ է ստացվում: Եւ իսկապես, քրդերեն նրա վիպած պատումը կատարվում էր նույն «Շահ-Նամեի» վիպական չափով եւ երգեցիկ հնչերանգով»: Ծանոթագրությունը նույն հոդվածի մեջ է: Տէս սույն հոդվածի 20-րդ ծանոթագրությունը:

²² «Ռոստամ-Զալ». հայ-իրանական ժողովրդական վեպ (պատմեց Նարեկցի Պատուր Պողոսյան, գրի առավ 1915 թ. Արտաշես Բարսեղյան, խմբագրություն եւ առաջաբան՝

վեպի բովանդակությունն ըստ գրվագների պահպանելու եւ ընդգծելու նկատառումներով: Այնուամենայնիվ, այս պարագայում եւս կշռույթայնությունը, որը ներքին հատկանիշ է, բուռն ու ժայթքող չէ, ինչպես, օրինակ, «Սասնա ծռեր»-ի տարբերակներում: Թե՛ այս տողատված պատումին, թե՛ մնացած տողատված (կամ հնարավոր տողատելի) տարբերակներին բնորոշ է տաղաչափական հետեւյալ նկարագիրը՝ վանկերի թիվը կայուն չէ եւ տատանվում է 2-ից մինչեւ առավելագույնը 15–16-ի մեջ:

Վերջին տարիներին (1970-ական թթ.) գրառված պատումներում արդեն նկատվում են լեզվաոճական որոշակի փոփոխություններ՝ կապված նախ բանասացների՝ Արեւելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում (Արարատ, Երեւան, Ապարան) վերաբնակվելու, ինչպես նաեւ նոր ժամանակների լեզվամտածողության հետ: Մի դիտարկում եւս. այս շրջանում գրառված պատումներում նկատելի են հաճախակի կիրառվող ռուսաբանություններ, անշուշտ առաջացած, ինչպես կասեին բանասացները, «մեր սովետական իշխանության»²³ ազդեցությամբ: Ժամանակներին բնորոշ լեզվական այսպիսի արտահայտչամիջոցները հետաքրքիր հավելումներ են, լեզվաոճական նորարարություններ: Դրանք միանգամից գրավում են ընթերցողի ուշադրությունը, օրինակ՝ «Մըկա էսոնց օչեւեւանի», «պատրոններ պակասավ», «Ֆուրդունջի՛, քեզի բան չեմ ասե», «մեշոկ», «պաղարկա», «պարախոդ», «աբիժիտ անել», «մատեռնալիստներ» եւ այլն. նշենք, որ առավել տպավորիչ է բանասացի կենդանի ձայնով արտաբերածը²⁴:

Այսպիսով՝ ի տարբերություն իրանական գրավոր ստեղծված հերոսավեպի՝ հայկական տարբերակները, որ հորինվել են իրանական ավանդության բանավոր փոխանցման ազդեցությամբ, տեղայնացվել եւ ազգայնացվել են բանավոր վերամշակմամբ, վիպական-հերոսական շնչով,

Կ. Մելիք-Օհանջանյանի) // Ֆիրդուսի. բանաստեղծի ծննդյան հազարամյակին նվիրված ժողովածու (պատ. խմբ. Հ. Զորյան), Երեւան, 1934, էջ 157–230:

²³ Օրինակ՝ Արշակ Ավետիսյանի պատումը «Ռուստամ Զալ» Սիավուշի (Զամուշ) ճյուղը (պատումը պահպանվում է Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվի Ս. Հարությունյանի ֆոնդում, այն ընդգրկված է «Հայ-իրանական «Ռուստամ Զալ» վեպը եւ հայ վիպական ավանդույթը» ժողովածուի մեջ)։ «Իմալ, որ մեր Սոփեռական իշխանությունը արավ, ջարթուփրշուր, փախըցըրեց, ազատագրեց մեզի, նույն էլ էդ մառթըն էտ ձեւի ըտոնըցըն արավ»։ Տե՛ս ՀԱԻ, բանահյուսական արխիվի՝ Սարգիս Հարությունյանի ֆոնդ:

²⁴ «Ռուստամ Զալ» վեպի 1972–73 թթ. կատարված ձայնագրությունները պահպանվում են Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվի՝ Ս. Հարությունյանի ֆոնդում:

Ժողովրդական պարզ արվեստով ու լեզվով: Մեզ հասած տարբերակները հիմնականում արձակ-պատմողական են, որոշակի պահպանված է ազատ ոտանավորի չափը: Վեպը, շարունակ բանավոր ավանդվելով, ձեռք է բերել նոր տարբերակներ:

РЕЗЮМЕ

В отличие от иранского письменного героического романа, армянские версии которого создавались под влиянием устной передачи иранской традиции, были локализованы и национализированы устной обработкой, эпико-героическим характером, простым народным творчеством и языком, дошедшие до нас варианты, в основном, в прозе – повествовательной форме. Свободный прозаический размер сохранялся в некоторой степени, роман непрерывно передавался в устной форме, приобретая новые версии.

SUMMARY

Unlike the Iranian written heroic novel, the Armenian versions that were created under the influence of the oral transmission of the Iranian tradition, were localized and nationalized by oral processing, epic-heroic character, simple folk art and language. The versions that have come down to us are mainly in prose-narrative form, free prosaic format has been preserved to some extent. The novel has been continuously transmitted orally, acquiring new versions.

